International Journal of Sanskrit Research 2022; 8(6): 17-22

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2022; 8(6): 17-22
© 2022 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 16-08-2022
Accepted: 20-09-2022

मोना कुमारी
गवेषिका, स्ना. साहित्य विभागः
का. सिं. द. संस्कृत. वि. वि.
दरभङ्गा, बिहार, भारत

Corresponding Author:
मोना कुमारी
गवेषिका, स्ना. साहित्य विभागः
का. सिं. द. संस्कृत. वि. वि.
दरभङ्गा, बिहार, भारत

काव्यदृष्टया श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य वैशिष्टयम्

मोना कुमारी

DOI: https://doi.org/10.22271/23947519.2022.v8.i6a.1901

प्रस्तावना

काव्यस्यारम्भः मन्ये ऋग्वेदाद्भवत् इति अनुमातुं शक्यते । यतो हि काव्यस्य कृते यो मापदण्डः निर्धारितः इदानीमपि स तत्रापि सङ्गच्छते । यद्यपि वेदाः आदावेव बभूवुः तथापि काव्यत्वपरीक्षकाः तत्रापि परीक्षणं कुर्वन्ति । लौकिकसाहित्य दृष्ट्या आदिकाव्यं वाल्मीकि रामायणं विद्यते ततश्चान्यान्यपि काव्यानि संवर्धितानि । काव्यदृष्ट्या श्रीमद्भागवत्महापुराणस्य वैशिष्टयोपस्थापनात् प्राक् काव्यविषये किञ्चित् विचार्यते –

कविशब्दात् ण्यत्-प्रत्यये कृते सति[26] कवेः भावः इत्यस्मिन्नर्थे काव्यम् इति पदं निष्पन्नं भवति । ऋषिगुणान्वितं कविगुणान्वितं वा भवति काव्यं । काव्यम् कविता इत्यपि निगद्यते । काव्यशास्त्रस्य प्रणेतारः काव्यस्य नाना परिभाषाः प्रणीतवन्तः । काश्चन[27] इमाः सन्ति । -

शब्दार्थौ सहितौ काव्यम् (वक्रोक्तिजीवितम् 1.17)
शब्दार्थौसहितौ वक्रकविव्यापारशालिनी ।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणी ।। (वक्रो. 1.7)

काव्यप्रकाशकारः आचार्यमम्मटः काव्यस्य लक्षणमित्थं व्यनक्ति – तद्दोषौ शब्दार्थौ गुणावनलंकृती पुनः क्वापि ।

कांँश्चन आचार्यान् विहाय अन्ये शब्दार्थौ काव्यं स्वीकुर्वन्ति । तद्यथा-

1. शब्दार्थौ सहितौ काव्यं गद्यं पद्यं च तद् द्विधा । (भामह 1.16)
2. काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृयोः शब्दार्थयोवर्तते । (वामनः 1.1)
3. शब्दार्थौ काव्यम् (रुद्रटः काव्यालङ्कारः 2.1)
4. अशब्दार्थौ सगुणौ सालङ्कारौ च शब्दार्थौ काव्यम् (हेमचन्द्र पृ.16)
5. शब्दार्थौ निर्दोषौ सगुणौ प्रायः सालङ्कारौ च काव्यम् (वाग्भद्र पृ. 14)
6. गुणालङ्कारसहितौ शब्दार्थौदोषवर्जितौ (विद्यानाथः प्रतापरुद्र 14)
7. शब्दार्थौ वपुरस्य तत्र विवुधैरात्माभ्यधायिध्वनिः (विद्याधर एकावल्ली पृ. 1,19)

(काव्यप्रकाशः पृ. 24)

8. शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्नापदावली (काव्यादर्श 1, 9-10)
9. रीतिरात्मा काव्यस्य (वामनः काव्यालङ्कारसूत्र 1, 2, 6)
काव्यास्यात्माध्वनिः (ध्वन्यालोकः 1,1)

साहित्यदर्पणग्रन्थे अनेन प्रकारेण उल्लिखतमस्ति –
तत्किं पुनः काव्यमित्युच्यते –

वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ....।

रसस्वरूपं निरूपयिष्यामः रसः एवात्मा साररूपतया जीवनाधायको यस्य । तेन विना तस्य काव्यत्वाभावस्य प्रतिपादितत्वात् । रस्यत इति रसः इति व्यत्पत्तियोगाद् भावतदाभासादयोऽपि गृह्यन्ते । तत्र रसो यथा –

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनै-
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं
लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ।।

अन्वयः – रसात्मकं वाक्यं काव्यम् ।
रसः – श्रृङ्गारादिः, अनेन भावादयोऽपि गृहयन्ते आत्मा स्वरुपं प्राणतत्त्वं, यस्य तत्तादृशं, वाक्यं – सार्थकपदसमूहः, काव्यं – काव्यनामभाक् इति ।
कारिकां व्याख्याति – रसेत्यादिना । रसस्वरूपं – रसस्य श्रृङ्गारादेः, स्वरुपं – लक्षणं, निरूपयिष्यामः – वक्ष्यामः ।
रसात्मकमिति । रसः – श्रृङ्गारादिः एव न तु वस्त्वलङ्कारादिः, आत्मा साररूपतया – मुख्यवस्तुत्वेन आनन्दसान्द्रत्वेन श्रेष्ठभावतया, उक्तमेव –

व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेऽस्मिन् विविधे सम्भवत्यपि ।
रसादिमय एकस्मिन् कविः स्यादवधानवान् ।। इति ।

जीवनाधायकः = प्राणतत्वं यस्य तथेति । कथं तथेत्यपेक्षतयामाह – तेनेत्यादिना । तेन = रसेन, विना तस्य = काव्यस्य काव्यत्वं सिध्यति इति सिद्धान्तत्वेन सर्वैः स्वीकृतत्वात् ।
कारिकागतरसपदाशयं विवृणोति-रस्यत इत्यादिना । रस्यत आस्वाद्यत इति रसः, इति इत्थं, व्युत्पत्तियोगात्-व्युत्पत्तेः = प्रकृतिप्रत्ययविवेचनस्य, योगात् = सम्बन्धात्, भावादयः = भाव-रसाभास-भावोदय-भावशान्ति-भावश-बलताद्याः, गृहयन्ते । तत्र-रतिर्देवादिविषया व्याभिचारी तथाञ्जितो भावः ।

रसाभासभावाभासाः = अनौचित्यप्रवर्तिताः रसा भावाश्च, गृह्यन्ते = परिगण्यन्ते । (साहित्यदर्पणः पृ. 34-35)
निष्कर्षरूपेण काव्ये न्यूनातिन्यूनं रसात्मकत्वं भवेदेव इति साहित्यदर्पणकारस्याभिमतम् । अलङ्कारादस्तु भूषणानि सन्त्येव काव्यस्य । कस्यचिदपि काव्यस्य मूल्याङ्कनाय एतदृष्ट्या रसपरीक्षणमनिवार्यतत्त्वं प्रतिभाति । अतः परमन्ये विषयाः आगच्छन्ति । यदि काव्ये अधिकाः गुणाः स्युः, तर्हि गुणाय एव भवन्ति इति तु निश्चितरुपेण वक्तुं शक्यते । अधिककस्याधिकं फलमित्याभाणकं प्रसिद्धमेव । रसोद्रेकापूरितं काव्यमेव जनान् आह्लादयति । एतादृशं काव्यं मानसिकसन्तापं निवारयति । रसः ब्रह्मानन्दसहोदर इव शोभते । अत एव 'रसो वै सः' इति उपनिषदि प्रदर्शितमस्ति । परमात्मा रसस्वरूपो विद्यते । तस्य परमात्मनः उपासना साहित्यिकरसमाध्यमेन क्रियते । श्रीमद्भागवते सर्वत्र भक्तेः चर्चा दृश्यते । अत्रापि परमात्मप्रेम एव मूले विराजते । ईश्वरे अगाधनिष्ठा श्रद्धा च प्रेम्णः प्राथमिकं लक्षणं प्रतिभाति । भक्ताः यदा कदा ईश्वरस्य प्रेम्णि क्रन्दनमपि कुर्वन्ति विरहवशात् । यादृशो भावः अस्माकं भवति तादृशो व्यवहारोऽपि जायते । भगवत्प्रीत्याः उत्कर्षः ईश्वरे शरणापन्ने सत्येव पूर्तिं याति । एतादृशाः नैके भावाः ये काव्येषु भवन्ति ते श्रीमद्भागवतमहापुराणेऽपि सन्ति । अत एव काव्यदृष्ट्या श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य वैशिष्ट्यमिहोपस्थाप्यते यथाग्रन्थम्[30] –

पश्यन्त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा
सहस्रपादोरुभुजननाद्भुतम् ।
सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकं
सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसत् ।। 1.3.4

अत्र भगवतो नारायणस्य विराड्रूपस्य वर्णनं विलक्षणतया कृतं ग्रन्थकारेण । योगिनः दिव्यदृष्ट्यो भगवतः तस्य रूपस्य दर्शनं कुर्वन्ति । श्रीमद्भगवद्गीतायामपि श्रीभगवता अर्जुनं प्रति उत्यते –

दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् । इति[31]

सामान्यचक्षुभ्र्यां भगवतो दिव्यस्वरूपस्य दर्शनं न भवितुमर्हति । अतः दिव्यचक्षुषः आवश्यकता भवति । सामान्यरूपेण यदि विचार्यते तर्हि दिव्यचक्षुर्नाम शास्त्रचक्षुरेव ज्ञायते । शास्त्रैकलोचनः यथार्थज्ञानं प्राप्तुं समर्थोभवति । प्रकृतश्लोकस्य मन्ये तत्रैव तात्पर्यं विद्यते । अस्य श्लोकस्यान्वयः इत्थं कर्तुं शक्यते –

सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतं सहस्रमूर्धश्रवणाक्षिनासिकं ।

सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसत् अदो रूपम् अदभ्रचक्षुषा
पश्यन्ति (योगिनः) ।

श्लोकेऽस्मिन् पुरुषसूक्तस्थमन्त्रस्य प्रभावः स्पष्टतया ज्ञातुं शक्यते । तद्यथा[32] –

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं सर्वतपृत्वा-त्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ।। इति।

मन्त्रेऽस्मिन् पुरुष (विराट्-पुरुषस्य) सहस्रशीर्षा, सहस्राक्षः, सहस्रपात् इति विशेषणं विद्यते । सहस्रं शिरांसि सन्ति यस्य सः सहस्रशीर्षा । सहस्रम् अक्षीणि सन्ति यस्य स सहस्राक्षः सहस्रं पादाः सन्ति यः स सहस्रपात् इति । एतादृशः सविशेषणः यः पुरुषः सः सर्वतस्पृत्वा भूमिम् अत्यतिष्ठत् दशाङ्गुलमुपरि इति । श्रीमद्भगवतमहापुराणस्य श्लोकं विचारयामश्चेत् तत्रापि 'सहस्रपादोरुभुजाननाद्भुतं यद्रूपम्, सहसर्मूर्धश्रवणाक्षिनासिकं यद्रूपम्, सहस्रमौल्यम्बरकुण्डलोल्लसत् यद्रूपम्, तद्रूपम् योगिनः ज्ञानचक्षुषा दिव्यचक्षुषा, विवेकचक्षुषा वा पश्यन्ति ।
प्रसङ्गेऽस्मिन् रूपकावलम्बनं परिलक्ष्यते । यतो हि सहस्रपादवान् कश्चित् भवति इति विचारः विचारमात्रमेव विद्यते । यतो हि अत्र मनुष्य इव विमर्शः प्रचलति । मनुष्यरूपेणैव परमात्मनः अपि विचारः क्रियते । किन्तु नायं सामान्यः श्लोकः अपितु गम्भीरार्थसमायुक्तो विद्यते । अत्र विश्वस्य वर्णनं कृतं ग्रन्थकारेणा परमात्मा सर्वत्र व्याप्रोऽस्ति; अतः 'सहस्रम्' इति पदेन निश्चितसङ्ख्यायाः बोधो न जायते । असङ्ख्यातार्थे सहस्रशब्दस्य प्रयोगो दृश्यते । अत एवात्र गूढार्थन्वितं काव्यत्वं सङ्गच्छते[33] ।

गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम तावद्
या ते दशाश्रुकलिलाञ्जनसम्भ्रमाक्षम् ।
वक्त्रं निनीय भयभावनया स्थितस्य
सा मां विमोहयति भीरपि यद्बिभेति ।। 1.8.31

इयमुक्तिः देव्याः कुन्त्याः वर्तते । भगवतः श्रीकृष्णस्य बाललीलायाः वर्णनमत्र दृश्यते । कुन्ती वदति-यदा बाल्याकाले भवान् दुग्धस्य मृत्तिकापात्रस्य भञ्जनं कृतवान् तदा माता यशोदा ईषत्कोपवशात् हस्ते दाम (रज्जुम्) गृहीतवती भवतः बन्धनाय । तां यशोदां विलोक्य भवतः चक्षुषोः अश्रुणि समागतानि, नेत्रयोः चाञ्चल्यमपि समागतम् । भयभयात् भवान् मुखमधः कृतवान् ष तां दशां ध्यात्वा अहमद्यापि मोहिता भवामि । यतो हि यस्य भयात् भयमपि भयं प्राप्नोति । यः कालस्यापि कालो वर्तते । तस्य इयं दशा वर्तते ।
धन्यं भारतवर्षम्, धन्या सा माता, धन्यं नन्दगृहम्, धन्यं वृन्दावनम्, धन्यातिधन्यतमं भगवतो बालरूपम् । श्लोकमेकं पठित्वा अर्थं विज्ञाय सहसा भगवतः स्वरूपं तत् हृदये प्रवशति । कर्मबन्धनस्य भेदको विद्यते यः सोऽद्य मातुः स्नेहपाशेन बन्धानाय नतमुखः स्थितोऽस्ति । यस्य कृपाकटाक्षेण संसारे उत्सवाः मूर्तिमन्तः सन्तः नृत्यन्ति । यस्य मानसिकसङ्कल्पेन सर्गस्थितिप्रलयाः भवन्ति । यस्य ध्यानं कृत्वा भक्ताः असारसंसारं परित्यज्य परमधाम गच्छन्ति । सोऽयं मातुः भयात् भीतः सन् नेत्राभ्यामश्रूणि मुञ्चति।
वस्तुतः अत्र मातुः यशोदयाः भगवतो बालकृष्णस्य च उत्तमरीत्या वर्णनं विद्यते । एतादृशं काव्यं मनसि आनन्दं जनयति । अत एवोच्यते[34] –

शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः
स्मरन्ति नन्दति तवेहितं जनाः ।
त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं
भवप्रवाहोपरमं पदाम्बुजम् ।। 1.8.36 इति ।

भक्ताः पुनः पुनः भगवतः चरित्रं शृण्वन्ति, गायन्ति, स्मरन्ति, नन्दन्ति च । एतादृशा भक्ता एव पारं गच्छन्ति ।
शरशय्यासीनः पितामहो भीष्मः भगवता सह पाण्डवैः आवेष्टितोऽस्ति । सम्प्रति प्राणत्यागस्य कालः समागतः इति विषयं विचिन्त्य भगवन्तं प्रति उवाच[35] –

भक्त्याऽऽवेश्य मनो यस्मिन् वाचा यन्नाम कीर्तयन् ।
त्यजन् कलेवरं योगी मुच्यते कामकर्मभिः ।। 1.9.23
स देवदेवो भगवान् प्रतीक्षतां
कलेवरं यावदिदं हिनोम्यहम् ।
प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लस-
न्मुखाम्बुजो ध्यानपथश्चतुर्भुजः ।। 1.9.24 इति ।

अत्रायमाशयः – भक्त्या आवेश्य मनः वाचा यन्नाम कीर्तयन् कलेवरं त्यजन् योगी कामभिः तथा कर्मभिः मुच्यते । स एव देवानामपि देवः = देवदेवो भगवान् प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखम्बुजो ध्यानपथश्चतुर्भजः यावत् अहं (भीष्मः) हिनोमि तावत् प्रतीक्षताम् ।
सत्यमिदं यत् भक्तस्य वशे परमात्मा तिष्ठति नोचेत् भीष्मः ज्ञात्वापि कथमोदेशवत् वासुदेवं वदेत्। अयमेव भगवतः भक्तेषु

स्नेहो विद्यते । यस्य दर्शनमात्रेण संसारान्मुक्तिर्जायते, स भगवान् अद्य भक्तस्य भावनया आबद्धः सन् प्रतीक्षते । उच्यते च[36] -

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुवन्ति दिव्यैः स्तवै-
र्वेदैः साङ्गपदक्रमोरनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः ।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो
यस्यान्तं न विदुः सुरा सुरगणा देवाय तस्मै नमः । इति।

यं भगवन्तं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः दिव्यैः स्तवैः स्तुवन्ति, वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैः यं सामगाः गायन्ति, यं योगिनः ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति, यस्य अन्तं सुरासुरगणाः न विदुः, तस्मै देवाय नमः । यः परात्परब्रह्मस्वरूपः नारायणः विराट् पुरुषः जगदाधारः जगन्नियन्ता विद्यते; सोऽपि भक्तस्य देवव्रतभीष्मस्य कृते चतुर्भुजरूपेण उपस्थितो जातः ।
अत्र काव्यस्य स्वरूपमुत्तमं विद्यते ।

उपमायाः निदर्शनम् [37]–
स उच्चकाशे धवलोदरोऽ–
प्युरुक्रमस्याधरशोणिमा ।
दाध्मायमानः करकञ्जसम्पुटे
यथाव्जखण्डे कलहंस उत्स्वनः ।। 1.11.2 इति ।

आनर्त्तदेशं प्रविश्य तत्रत्यजनैः सह मिलित्वा तेषां व्यथां विज्ञाय तेभ्यः सन्त्वनां प्रदाय स्वश्रेष्ठशङ्खं पाञ्चजन्यनामकं प्रदध्म । यदा भगवतः अधरेण शङ्खः संयुक्तो जातः, तदा अधरस्य रक्तिमया सह संयुज्य तथा प्रतीयते यथा रक्तकमले राजहंसः उपविश्य उच्चैः मधुरगानं करोति ।
अत्राय विचारः भगवतः अधरस्य तुलना रक्तकमलेन सह वर्तते । शङ्खस्य तुलना राजहंसेन सह सञ्जातः । अत्र उपमायाः सुन्दरमुदाहरणं विद्यते[38] ।

मधुभोजदशार्हार्हकुकुशन्धकवृष्णिभिः ।
आत्मतुल्यवलैर्गुप्ता नागैर्भोगवतीमिव ।। 1.12.2
सर्वर्तुसर्वविभवपुण्यवृक्षलताश्रमैः ।
उद्यानोपवनारामैर्वृतपद्माकरश्रियम् ।। 1.11.12
सम्मार्जितमहामार्गरथ्यापणकचत्वराम् ।
सिक्तां गन्धजलैरुप्तां फलपुष्पादक्षताङ्कुरैः ।। 1.11.14
प्रद्युम्नश्चारुदेष्णश्च साम्बो जाम्बवतीसुतः ।
प्रहर्षवेगोच्छशितशयनासनभोजनाः ।। 1.11.17
वारमुख्याश्च शतशो यानैस्तद्दशनोत्सुकाः ।
लसत्कुण्डलनिर्भातकपोलवदनश्रियः ।। 1.11.19
प्रह्वाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः ।
आश्वास्य चाश्वपाकेभ्यो वरैश्चाभिमतैर्विभुः ।। 1.11.22

एतेषु श्लोकेषु दीर्घसमासयुक्तशब्दान् वयं द्रष्टुं शक्नुमः । अत्र प्रसङ्गेऽस्मिन् द्वारिकापुर्याः वर्णनं विद्यते । यथा नागाः स्वभोगवतीनगरीं पातालपुरीं वा रक्षन्ति तथैव भगवतः द्वारकापुरी मधुभोजदशार्हार्हकुकुरान्धकवृष्णिवंशीययादवैः पराक्रमिभिः सुरक्षिता आसीत् । अत्रापि उपमा दृश्यते ।[39]

भगवांस्तत्र बन्धूनां पौराणामनुवर्तिनाम् ।
यथाविध्युपसंगम्य सर्वेषां मानमादधे ।। 1.11.21
प्रह्वाभिवादनाश्लेषकरस्पर्शस्मितेक्षणैः ।
आश्वास्य चाश्वपाकेभ्यो वरैश्चाभिमतैर्विभुः ।। 1.11.22
स्वयं च गुरुभिर्विप्रैः सदारैः स्थविरैरपि ।
आशीर्भिर्युज्यमानोऽन्यैर्वन्दिभिश्चाविशत्पुरम् ।। 1.11.23

एतेषु श्लोकेषु भगवतो नगरप्रवेशस्य समुचितं मनोहारि व्यवहारप्रदायकञ्च वर्णनं कृतं श्रीमद्भागवतमहापुराणकारेण भगवान् श्रीकृष्णः बन्धुबान्धवैः नागरिकैः सेवकैश्च सह पृथक्-पृथक् मिलित्वा यथायोग्यसम्मानं कृतवान् । कांश्चित् नमनपुरस्सरं ननाम । कांश्चित् वाण्या अभिवाचनं चकार । केषाञ्चनालिङ्गनेन अभिवादनं कृतवान् । कैश्चित् सह हस्तमेलनञ्चकार । कदाचित् केषाञ्चन स्मितहास्यैः अभिवादनमकरोत् । काँश्चन् केवलं प्रेमदृष्ट्या अपश्यत् । यस्य या इच्छा आसीत् तदनुसारेणैव भगवान् तस्मै वरदानं ददौ । अनेन प्रकारेण चाण्डालपर्यन्तं सर्वान् सन्तोष्य आश्वास्य च गुरुभिः सपत्नीकब्राह्मणैः अनेन प्रकारेण चाण्डालपर्यन्तं सर्वान् सन्तोष्य आश्वास्य च गुरुभिः सपत्नीकब्राह्मणैः अन्यश्रेष्ठजनैश्च आशीर्वादं जग्राह भगवान् श्रीकृष्णः ततश्च वन्दीजनैः विरुदावलीः शृण्वन् सर्वैः सह मिलित्वा द्वारकानगरीं प्रविवेश ।
श्रेष्ठजनेभ्यः एतत् आचरणमवश्यं स्वीकर्तव्यम् । यतोहि ज्येष्ठाः श्रेष्ठाः वा यथा आचरणं कुर्वन्ति तथैव कनिष्ठा अपि आचरणन्ति । श्रीमद्भगवद्गीतायाम् इत्थं प्रतिपाद्यते[40] –

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ।। गीता 3.21
न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्रव्यं वर्त एव त कर्मणि ।। गीता 3.22
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थसर्वशः ।। गीता 3.23

श्रेष्ठाः जनाः यत्प्रमाणं कुर्वते लोकाः तदनुवर्तन्ते । परमात्मनः किमपि कार्यमवशिष्टं न भवति; तथापि स आचरणं कुर्वन्ति । अत्र यथायोग्यव्यवहारिकज्ञानस्य शिक्षा प्राप्यते।
परीक्षितः कलियुगेन सह या वार्ता सञ्जाता सा अमूर्तपदार्थान् अपि मूर्तवत् स्थापयति । तद्यथा[41] –

न ते गुडाकेशयशोधराणां
बद्धाञ्जलेर्वै भयमस्ति किंचित् ।
न वर्तितव्यं भवता कथंचन
क्षेत्रे मदीये त्वमधर्मबन्धुः ।। 1.17.31
त्वां वर्तमानं नरदेवदेहे-
ष्वनु प्रवृत्तोऽयमधर्मपूगः ।
लोभोऽनृतं चौर्यमनार्यमंहो
ज्येष्ठा च माया कलहश्च दम्भः ।। 1.17.32
न वर्तितव्यं तदधर्मबन्धो
धर्मेण सत्येन च वर्तितव्ये ।
ब्रह्मावर्ते यत्र यजन्ति यज्ञै-
र्यज्ञेश्वरं यज्ञवितानविज्ञाः ।। 1.17.33
यस्मिन् हरिर्भगवानिज्यमान
इज्यामूर्तिर्यजतां शं तनोति ।
कामानमोघान् स्थिरजङ्गमाना-
मन्तर्बहिर्वायुरिवैष आत्मा ।। 1.17.34

परीक्षित् कलिमुलाच – त्वं मम शरणे आगतोऽस्ति । इदानीमर्जुनोत्पन्नकुलस्थजनेभ्यः तव भयं नास्ति । परन्तु त्वम् अधर्मसहायकोऽसि; अतः त्वं मम राज्ये न तिष्ठेः । राज्ञां शरीरेषु त्वयि स्थिते एव ते लोभ-मिथ्या-चौरकार्य-दुष्टता-स्वधर्मत्याग-दरिद्रता-कपट-कलह-दम्भाचरणं कुर्वन्ति । अन्यान्यपि पापाचरणानि वर्धन्ते । अतः अधर्मस्य सहयोगिन् ! अस्मिन् ब्रह्मावर्तदेशे क्षणमपि न तिष्ठेः । अयं ब्रह्मावर्तदेशः धर्मस्य सत्यस्य च निवासस्थानं वर्तते । अस्मिन् क्षेत्रे यज्ञवेत्तारः ज्ञानिनः ऋषयः यज्ञपुरुषभगवतः आराधनायां तल्लीनाः भवन्ति । अस्मिन् देशे श्रीहरिः यज्ञस्वरूपेण विराजमानोऽस्ति । यज्ञैः तस्योपासना विधीयते । सः यज्ञभगवान् प्रजारक्षणं कुर्वन्ति । स सर्वात्मा परमात्मा नारायणः वायुरिव चराचरजीवानामन्तः बहिश्च विराजमानोऽस्ति । अत्र कलेः वर्णनं पूर्णतया सजीवरूपेण कृतं ग्रन्थकारेण।
वर्षर्तुवर्णनं शरदृतुवर्णनञ्च[42] –

ततः प्रावर्ततं प्रावृट् सर्वसत्त्वसमुद्भवा ।
विद्योतमानपरिधिर्विस्फूर्जितनभस्तला ।। 10.20.3
सान्द्रनीलाम्बुदैर्व्योम सविद्युक्स्तनयित्नुभिः ।
अस्पष्टज्योतिराच्छन्नं ब्रह्मेव सगुणं बभौ ।। 10.20.4
तडित्वन्तो महामेघाश्चण्डश्वसनवेपिताः ।
प्रीणनं जीवनं ह्यस्य मुमुचुः करुणा इव ।। 10.20.6
तपःकृशादेवमीढा आसीद् वर्षीयसी मही ।
यथैव काम्यतपसस्तुः सम्प्राप्य तत्फलम् ।। 10.20.7
निशामुखेषु खद्योतास्तमसा भान्ति न ग्रहाः ।
यथा पापेन पाखण्डा न हि वेदाः कलौ युगे ।। 10.20.8
श्रुत्वा पर्जन्यनिनदं मण्डुकाव्यसृजन् गिरः ।
तूष्णीं शयानां प्राग् यद्वदब्राह्मणानियमात्यये ।।10.20.9
जलेस्थलौकसः सर्वे नववारिरिनिषेवया।
अबिभ्रद् रुचिरं रूपं यथा हरिनिषेवया ।। 10.20.13

अनेन प्रकारेण वर्षायाः कृते बहवः श्लोकाः सन्ति । एतेषुउपमेयोपमानयोः संगमः विलक्षणो जायते । वर्षतौ सर्वेषां जीवानां संख्यावर्धनं जायते । विद्योतमानपरिधिभिः नभोमण्डलं विक्षुब्धमभूत् । आकाशे नीलपयोमुचः भ्रमन्ति । घनीभूताः पयोमुचः पूनः पुनः संघनिताः भवन्ति । तथैव प्रतीयते यत् ब्रह्मस्वरूपजीवः गुणावेष्टितो जातः । ज्येष्ठमासस्य औष्ण्येन भूमिः शुष्का जाता आसीत् । वर्षाजलेन पुनः सा हरिता जाता । यथाः सकामभावेन तपश्चर्याकाले शरीरं दुर्बलं भवति पूनः वरदानप्राप्तैः पश्चात् पुष्टं भवति। एतेषु स्थलेषु पूर्णतया आध्यात्मिक मुदाहरणानि विलसन्ति[43] ।

"शरदा नीरजोत्पत्त्या नीराणि प्रकृतिं ययुः।
भ्रष्टानामिव चेतांसि पुनर्योगनिषेवया ॥ 10.20.33
व्योम्नोऽब्दं भूतशाबल्यं भुवः पङ्कमपां मलम् ।
शरज्जहाराश्रमिणां कष्णे भक्तिर्यथाशुभम् ॥ 10.20.34"

शरदि कमलोत्पत्त्याया जलाशयानां जलं स्वच्छमभवत् । यथा योगभ्रष्टानां चित्तं पुनः योगे संलग्नेन स्वच्छं भवति । इत्यस्य काव्यदृष्ट्या समीक्षणं जातम् ।

सन्दर्भ

1. वामनशिवराम आप्टे संस्कृतहिन्दी शब्दकोषे
2. काव्यप्रकाशग्रन्थस्य भूमिकायाम्
3. काव्यप्रकाशग्रन्थस्य भूमिकायाम्

4. साहित्यदर्पणे1 /3
5. श्रीमद्भागवते
6. श्री .म .गी .
7. पुरुषसूक्ते
8. श्रीमद्भागवते
9. श्रीमद्भागवते
10. श्रीमद्भागवते
11. श्रीमद्भागवते
12. श्रीमद्भागवते
13. श्रीमद्भागवते
14. श्रीमद्भागवते
15. श्रीमद्भागवते
16. श्रीमद्भागवते
17. श्रीमद्भागवते
18. श्रीमद्भागवते
19. श्रीमद्भागवते
20. श्रीमद्भागवते